

یک شهر تاریخی
ویران شد. آن‌ها که
رفتگی بودند رفتند و
آن‌هایی که ماندنی
بودند، ماندند. زلزله بم
به خاطرهای تلخ تبدیل
شد.

بم ایران‌جهان ... و تولد دوباره ارگ

عسل فاطمی

زمین لرزید. تنها ۱۲ ثانیه. لحظه‌ای کوتاه برای کودکانی که در کنار خانواده‌شان آرام خوابیده‌اند. بی‌خبر از ثانیه‌ای بعد که آن‌ها را مسافر جهان دیگری می‌کرد. سال‌ها گذشت. ۵ دی ماه ۱۳۸۲ از ذهن هیچ ایرانی پاک نشد. برای اولین بار یک شهر تاریخی ویران شد. آن‌ها که رفتگی بودند رفتند و آن‌هایی که ماندنی بودند، ماندند. زلزله بم به خاطرهای تلخ تبدیل شد. ارگ بم هم تا مرز نابودی رفت، اما با همان اندک خشتی که از بزرگ‌ترین بنای خشتی جهان باقی مانده بود، به زندگی چنگ زد و به انتظار کمک نشست. به دلیل افتخار بودن در فهرست بناهای به ثبت رسیده در سازمان میراث جهانی یونسکو، کمک‌ها رسید. اکنون ارگ بم مانند کودکی در دل مادر رشد می‌کند و در انتظار تولدی دوباره، هر روز جانی تازه می‌گیرد. ارگ بم در سال ۱۳۴۵ شمسی با شماره ۵۱۹ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید. بعد از زلزله، سال ۸۵ تعمیراتی در بخش‌هایی انجام شد و از سال ۱۳۷۲ شمسی، جزو پروژه‌های میراث فرهنگی کشور قرار گرفت. فعالیت‌های گسترده پژوهش، حفاظت، مرمت و احیا در آن به اجرا درآمد. پس از آن در اجلاس سالانه یونسکو (پکن ۲۰۰۴) در فهرست آثار جهانی در خطر، زیر مجموعه «بم و منظر فرهنگی آن» قرار می‌گیرد.

ارگ بم از دو هزار سال پیش، تا حدود ۱۸۰ سال پیش (یعنی دوره قاجار) مسکونی بوده است. مجموعه ارگ بم شامل شهر قدیم و قلعه، حدود بیست هکتار مساحت دارد. دور تا دور قلعه خندق‌های عمیقی وجود داشته است که مانع از یورش‌های دشمنان محفوظ می‌شده است. روی باروهای شهر و در فواصل معین، برج‌های دیده‌بانی درست شده بود که تعداد آن‌ها به ۳۸ برج می‌رسید. در میان این شهر عمارت

در فاصله ۱۹۳ کیلومتری جنوب شرقی شهر کرمان و در ضلع شمال شرقی شهر زیبای بم، و بر بالای صخره‌ای عظیم شهری را ساخته‌اند که به «ارگ بم» معروف شده است. این بنای کهن‌سال در واقع شهر قدیم بم است. این شهر به «بزرگ‌ترین مجموعه خشتی جهان» معروف شده بود که سالانه هزاران جهانگرد داخلی و خارجی از آن دیدن می‌کردند.

یا قلعه حاکم‌نشین بر روی صخره‌ای طبیعی بنا شده بود که دارای پنج طبقه بوده و از خشت خام ساخته شده است.

واحدهایی که تاکنون در ارگ بم شناسایی شده بودند شامل: ورودی، محله عام‌نشین، دروازه دوم، اصطبل، دروازه سوم، سربازخانه و تشکیلات مربوط به آن و ساختمان مرکزی یا حاکم‌نشین است.

مصالح اصلی این بنا، خشت خام، گل رس و گاه می باشد ولی در بعضی قسمت‌های آن، سنگ و آجر و تنه درخت خرما نیز به کار رفته است. ارگ بم که سابقه آن به قبل از اسلام برمی گردد، بارها در طول تاریخ مورد یورش قرار گرفته و بازسازی شد.

در مورد سابقه و تاریخ ارگ بم سخن زیاد است. اما نکته‌ای که امروز اهمیت دارد، چگونگی روند احیا و مرمت ارگ است، که به این منظور با دکتر اسکندر مختاری، مدیر پروژه نجات بخشی ارگ بم، ساعتی را راجع به این موضوع گفت و گو کردیم.

از تاریخچه زلزله در بم بگوئید و این که آیا در گذشته نیز زلزله‌هایی مشابه زلزله آخر در ارگ رخ داده است؟

بر اساس مطالعات انجام شده، در گذشته نیز زلزله‌هایی در بم حادث شده است، اما شدت هیچ کدام به اندازه زلزله سال ۸۲ نبود. در مطالعاتی که بعد از زلزله در بم انجام گرفت، شواهدی از زلزله‌های پیشین مشاهده شد. برای مثال ردپای یک سیل مهیب در پای دیوار جنوبی ارگ بم کشف شد. ارگ بم نزدیک رودخانه پوشرود است و این رودخانه خط‌القدر دشت بم است گودترین جایی است که همه آب‌های سطحی در آن جمع می‌شود. شواهد نشان می‌دهد که در قرن چهارم و پنجم هجری سیل مهیبی آمده و تمام دشت بم را در بر گرفته و توده‌هایی از این سیل، در کنار دیواره جنوبی ارگ جمع شده است. بنابراین بخش عمده‌ای از دیواری که شما مشاهده می‌کنید، حاصل یک سیلاب است.

نکته دیگر ترک‌هایی است که در سال‌های گذشته مشاهده کردیم. تصور می‌کنیم که این تخریب‌ها ناشی از تخریب‌های یک زلزله قدیمی باشد، اما هنوز تاریخ دقیقی برای آن زلزله پیدا نکرده‌ایم.

طبق گفته‌های شما، با توجه به سابقه زلزله در بم، چرا هیچ گونه پیش‌گیری در این جهت انجام نشده بود؟

نکته بسیار مهمی که درباره بحث زلزله در ایران مطرح است، این است که به دلیل فاصله زمانی طولانی بین دو زلزله در ایران، معمولاً زلزله فراموش می‌شود و این فراموشی زلزله، باعث می‌شود که نسل‌های بعدی خطر زلزله را در ساخت و سازهایشان احساس نکنند و این عدم

احساس خطر، باعث بحران می‌شود.

خلاصه‌ای از تاریخچه زندگی در بم و ارگ بم را توضیح دهید؟

یک نکته بسیار مهم در مورد بم این است که، حیات بم حاصل وجود گسل بم-بروات است و گسل نیز محصول زلزله است. گسلی به طول ۱۲ کیلومتر دشت بم و بروات را از هم جدا می‌کند به طوری که ارتفاع این دو دشت از هم حدود ۲۵ متر است. اما این گسل باعث شده است که سفره‌های آب زیرزمینی به سطح بالاتر آمده، آن‌چنان که در دشت بم آب به راحتی قابل استحصال است.

انسان گذشته حداقل از دوران هخامنشیان، متوجه این موضوع شده بود که در کنار گسل، استحصال آب به راحتی بیشتری صورت می‌گیرد. به همین دلیل است که عمده نقاط بافتی شهرهای تاریخی کهن، در اطراف گسل بم شکل گرفته‌اند و ارگ بم آخرین نقطه استقرار یک تمدن در کنار گسل است. دلیل استقرار این شهرها، دسترسی راحت به منابع آب از طریق حفر قنات است.

نکته با اهمیت دیگر در مورد استقرار در بم، شرایط مناسب راهی و جاده‌ای در آن‌جا است. راهی که گوشه جنوب شرقی فلات ایران (حوضه سیستان و بلوچستان و تمدن‌های کنار دره سند) را به فلات مرکزی ایران متصل می‌کند.

در گذشته عمده کالاها که از راه ابریشم و شبه جزیره هند به فلات مرکزی ایران حمل می‌شده، از طریق این بستر طبیعی (راه بم به کرمان) بوده است. در اصل بم یک راهدار خانه بزرگ است و مدیریت راه از طریق ارگ بم انجام می‌شده است. به طوری که به مرور زمان، بم به یک مرکز صنعتی تبدیل می‌شود.

شواهد نشان می‌دهد که در قرن چهارم و پنجم هجری، بم یکی از ثروتمندترین دوران حیات خودش را سپری می‌کند. چون سفال‌های نفیسی که در اثر مستندنگاری ارگ بم، بعد از زلزله به دست آمده مربوط به این قرون است. در این دوره، ابریشم در بم تبدیل به نخ و پارچه می‌شود.

بعد از زلزله، عمده‌ترین فعالیت‌ها برای نجات ارگ چه بود؟ تلاش‌هایی که پس از زلزله برای نجات ارگ بم صورت گرفت، بدون اتکا به مطالعات زیرساختی محقق نمی‌شد به همین دلیل مطالعاتی در زمینه شناخت بستر فرهنگی بم آغاز شد که از طریق مطالعات باستان‌شناسی و هم‌چنین مطالعات زمین‌شناسی و منابع زیرزمینی آب شناخت بیشتر زیرساخت‌های بم صورت گرفت. از دیگر تحقیقات

Photo: Behzad Torkizadeh

انجام شده می‌توان به زلزله‌شناسی بم، توسط محققین و موسسات مربوط اشاره کرد. در زمینه قوم‌شناسی نیز مطالعاتی انجام شد، که هدف آن بررسی عملکرد جوامع انسانی در هنگام بحران، متمرکز بود و در چهار فصل متفاوت با فاصله زمانی چند ماهه، روی نقاط بحران زده، در زمینه مردم‌شناسی، باغ‌ها، معماری و شهرسازی بم نیز بررسی‌هایی انجام شد.

این مطالعات، امکاناتی را فراهم آورد که با چشمی باز فعالیت‌های نجات بخشی میراث فرهنگی بم را مدیریت کرده و سازمان دهیم.

-در حال حاضر ارگ بم در چه وضعیتی است؟

در حال حاضر که چهار سال از زلزله بم می‌گذرد، بم به یک مرکز تحقیقاتی در زمینه مرمت سازه‌های گلی تبدیل شده و مورد استقبال موسسات علمی داخلی و بین‌المللی قرار گرفته است. کمتر کنگره و سمیناری در جهان بعد از زلزله بم برگزار می‌شود، که بحث بم در آن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار نباشد. برای همین در بسیاری از این کنگره‌ها در مورد بم بحث و گفتگو شد.

-با توجه به این که ارگ بم از آثار به ثبت رسیده در یونسکو است، آیا از وضعیت کمک‌رسانی، چه از سوی سازمان میراث جهانی و چه سازمان میراث فرهنگی کشور راضی هستید؟ چه کمک‌هایی تا کنون انجام شده است؟

بله. تاکنون کمبودی احساس نکرده‌ایم. بیش‌ترین کمک‌های سازمان یونسکو، از طریق اعزام کارشناسانی بود که برای مشارکت در مطالعات و تشخیص میزان تخریب در بم حضور داشتند و همین‌طور به ما یاری کردند تا در مورد بم و منظر فرهنگی آن، صاحب یک طرح جامع بشویم. این طرح جامع کمک خواهد کرد که در آینده منظر فرهنگی بم را با مشارکت همه مسئولین و صاحب‌نظران در بم مدیریت و اداره کنیم. کمک دیگر از طریق صندوق دولت ژاپن برای خرید تجهیزات مورد نیاز مرمت، به مبلغ یک میلیون و ۳۰۰ هزار دلار بود. بقیه کمک‌ها به طور عمده در اختیار یونسکو قرار گرفت و یونسکو صرف هزینه کارشناسان خودش کرد. مانند مبلغ ۵۰۰ هزار دلار از محل صندوق ژاپن و ۴۰۰ هزار دلار از محل صندوق ایتالیا در یونسکو و ۵۰۰ هزار دلار نیز دولت ایتالیا در اختیار سازمان میراث فرهنگی ایتالیا قرار داد که یک پروژه نمونه را در بم به اجرا در آورد. ۶۰ هزار دلار دولت فرانسه در اختیار دکتر شهریار عدل برای تهیه نقشه‌های ارگ بعد از زلزله قرار داد. حدود ۲۵ هزار دلار هم از طریق بنیاد یک شاهرزاده هلندی، برای مستندنگاری فعالیت‌های بعد از زلزله در اختیار سازمان قرار گرفت. اما دولت ایران مخارج اصلی پروژه نجات بخشی ارگ بم را بعد از زلزله در اختیار ما قرار داد و تا کنون حدود ۷ میلیارد تومان از محل اعتبارات ستاد بازسازی و محل اعتبار سازمان میراث فرهنگی به نجات میراث بم اختصاص پیدا کرده است. از این ۷ میلیارد

تومان حدود ۲ میلیارد، صرف بازسازی اسکلت بازار قدیمی شهر شده است و ۵ میلیارد تومان صرف حفاظت، مرمت، مطالعات و آسیب‌شناسی ارگ بم شده است.

- پس در بم مشکل کمبود بودجه ندارید. خدا را شکر تا کنون کمبودی نداشتیم و نیازمند اعتبارات بیش‌تر نبودیم، اما در برنامه آینده قرار است پروژه‌های نمونه را بسازیم. ما در ابتدای کار یک برنامه ۱۵ ساله تنظیم کردیم که ۴ سال آن سپری شد، ولی از این به بعد به سرعت بیش‌تری برای بازسازی ارگ بم نیازمندیم و

احتیاج به اعتباری معادل ۱۰۰ میلیارد تومان داریم که از این مبلغ تا به حال ۷ میلیارد به ارگ اختصاص داده شده است و برای باقی هزینه، در حال سپری کردن مراحل قانونی هستیم.

- مبنای کمک‌رسانی جهان به ارگ بم، تنها به دلیل ثبت آن در یونسکو بود؟

خیر. شهرت ارگ بم به دلیل چهره آن بود که قبل از زلزله، بر ظاهر بنا مرمت زیادی انجام شده بود. دو اتفاق دیگر نیز در آن جا رخ داد که منجر به شهرت جهانی ارگ و کمک به ثبت آن در فهرست میراث جهانی شد. آن دو اتفاق پیوسته برگزاری اولین و دومین کنگره ملی تاریخ معماری و شهرسازی ایران در سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۸، به همت مرحوم دکتر شیرازی و جمعی از فرهیختگان بود. حضور عده زیادی از اندیشمندان، باستان‌شناسان و معماران در بم باعث شد تا ارگ بم موضوع اصلی مباحث کارشناسی شود و راجع به آن مطالب زیادی نوشته شود و عکس‌های آن را در نقاط مختلف جهان پخش کردند. به همین دلیل در سال ۸۵ سومین کنگره ملی را در آن جا برگزار کردیم و در این کنگره تعداد غیر قابل باوری از دانشجویان و استادان حضور پیدا کردند.

- ارگ بم در ارتباط با زمینه‌های تخصصی مثل مستندنگاری، معماری و یا باستان‌شناسی در چه مرحله‌ای قرار دارد؟

خوشبختانه بعد از زلزله در زمینه مستندنگاری بم، فعالیت‌های گسترده‌ای صورت گرفت. مرکز اسناد

چهار سال از زلزله بم می‌گذرد، بم به یک مرکز تحقیقاتی در زمینه مرمت سازه‌های گلی تبدیل شده و مورد استقبال موسسات علمی داخلی و بین‌المللی قرار گرفته است. کمتر کنگره و سمیناری در جهان بعد از زلزله بم برگزار می‌شود، که بحث بم در آن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار نباشد

می‌شود. بخشی از موضوع اشتغال در بم و به طبع در کرمان، به بحث گردشگری واگذاری می‌شود. بنابراین نباید بگذاریم که چراغ ارگ بم به عنوان یک موضوع میراث فرهنگی و قطب گردشگری خاموش شود. البته در بم به غیر از ارگ بم آثار زیبایی برای موضوع گردشگری قابل معرفی است. از جمله طبیعت زیبای بم، قنات‌ها و نخلستان‌های چشم‌گیر. می‌توان در فاصله یک ساعت در بم چهار فصل سال را مشاهده کرد؛ در قسمت جنوبی ارتفاعات جبال بارز را داریم که در بیشتر اوقات سال پوشیده از برف است و در قسمت شمالی منطقه کویر لوت مشاهده می‌شود. در نزدیکی شهر بم، فهرج قرار گرفته که دارای کردهای بسیار زیباست. هم‌چنین مرتفع‌ترین تپه‌های شنی دنیا در ریگان وجود دارد که در برخی نقاط به ۸۰ متر می‌رسد.

موضوع دیگر که حول محور گردشگران به موضوع معماری سحرانگیز بم اضافه شد، اطلاعات کشف شده باستان‌شناسی بود که قرار است بم و ارگ آن به یک نمایشگاه بزرگ تبدیل شود. ما قصد نداریم که زلزله را در مراحل بازسازی ارگ بم پنهان کنیم، پس اطلاعات باستان‌شناسی و نمایشگاه زلزله جزوی از برنامه‌های آینده است. موضوع مهم دیگر، تاسیس یک پژوهشگاه بین‌المللی حفاظت سازه‌های خشتی در کنار ارگ بم است. مقدمات این پژوهشگاه فراهم شده و اکنون در زمینه مطالعات سازه‌های خشتی دایر است و در صدد هستیم با کمک مهندس مشایی و دکتر احمدی‌نژاد، مراحل قانونی تاسیس این پژوهشگاه را سپری کنیم. این پژوهشگاه پاسخ‌گوی مسائل مهندسی حفاظت در سازه‌های خشتی خواهد بود. می‌دانید که بیش‌تر از ۹۰ درصد میراث فرهنگی ما ساختار خشتی دارد و آن چیز که از مرمت ارگ بم حاصل می‌شود، کمک به ارتقاء دانش حفاظت سازه‌های خشتی است که به‌طور حتم این تجربه در سایت‌های دیگر می‌تواند قابلیت اعمال داشته باشد.

– نظر شما در ارتباط با همکاری بخش خصوصی در این راستا چیست؟ اساساً سودی متوجه این بخش می‌شود؟

ما بسیار تمایل داریم با بخش خصوصی، مشارکت فعال داشته باشیم. همان‌طور که ذکر شده آینده ارگ بم بسیار روشن است و سرمایه‌گذاری در این نقطه اعتبار می‌آورد. در خصوص نوع سرمایه‌گذاری یک بحث هتل‌سازی است و یک بحث دیگر مرمت ارگ بم است. اگر بتوانیم حامیانی پیدا کنیم که برای ساختمان‌های مختلف ارگ حاضر به سرمایه‌گذاری باشند و به نام خودشان ثبت کنند، آن وقت است که می‌توانیم بگوییم ارگ را فقط دولت نساخته است و مردم نیز در ساخت آن شریک بوده‌اند. ما باید بتوانیم در این زمینه یک فرهنگ‌سازی انجام دهیم. به‌خصوص که ما از ارگ جدید، شرکت کرمان خودرو و موسسات فعال در کرمان توقع بیش‌تری داریم که به هنگام کمک، قطب‌های اقتصادی منطقه مشارکتی در بازسازی ارگ کرده‌اند.

– در پایان موضوع دیگری هست که ناگفته مانده باشد؟

من به‌شخصه از سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی که چه در دولت سابق و چه در دولت امروز که اساسی‌ترین کمک‌ها را به ارگ بم کردند سپاسگذارم. هم‌چنین از تمامی موسسات ملی و بین‌المللی و تمامی همکاران زحمت‌کش که بعد از زلزله در بم با مشقات فراوان شبانه روز کار کردند سپاسگذارم. کارگران عزیز و زحمت‌کش بم که حدود ۲۰ تن آن‌ها به هنگام زلزله جان خود را از دست دادند و ۲ تن از آن‌ها به هنگام زلزله در ارگ بم مشغول نگهبانی بودند جایگاه والای معنوی دارند و بازسازی ارگ بم به‌طور قطع مرهون کوشش آن‌ها خواهد بود، به جاست که از این عزیزان قدردانی کنم.

و مدارک سازمان نقشه‌هایی در مقیاس ۱/۵۰۰، ۱/۲۰۰۰ و ۱/۱۰۰۰۰ از ارگ بم و محیط اطرافش تهیه کرده‌است. با مشارکت یک موسسه ژاپنی به اسم N.II در حال تهیه مدل سه‌بعدی ارگ بم هستیم. در این مشارکت ما نقشه فضاهای مختلف ارگ را تهیه می‌کنیم، دانشگاه تهران نقشه‌ها را سه‌بعدی می‌کند و موسسه ژاپنی N.II آن‌ها را تبدیل به نقشه‌هایی در محیط واقعیت مجازی می‌کند. بعد از زلزله تجهیزات مورد نیاز برای بازسازی ارگ بم تهیه شد. هم‌چنین گارگاهی در محل دایر گشت که در آن کارگاه حدود ۲۰۰ تا ۲۵۰ نفر استادکار و کارگر، ۵۰ کارشناس و متخصص روزانه مشغول به کار هستند. حدود ۸ شرکت مهندسی مشاور روی پروژه فعالیت می‌کنند. از موسسات خارجی هم یک دانشگاه آلمانی یک پروژه نمونه را در محل خانه سیستانی، در حال اجرا دارد. دانشگاه پلی‌تکنیک میلان نیز مطالعاتی در زمینه خانه میرزا نعیم انجام داده‌است و وزارت میراث فرهنگ ایتالیا مطالعات و مرمت برج یک را به عهده دارد و هم‌ین‌طور با دانشگاه کاسل در آلمان و موسسه ایکوموس ژاپن در حال مذاکره هستیم. از موسسات داخلی تا به حال با دانشگاه تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشگاه آزاد تهران و آزاد بم مشارکت داریم.

– آیا برای آینده ارگ بم برنامه خاصی تدارک دیده شده‌است؟

تکلیف آینده ارگ بم روشن است؛ در مرحله اول یک مرکز گردشگری برای شرق کشور محسوب می‌شود. بدون ارگ بم موضوع گردشگری در گوشه جنوب شرقی کشور دچار صدمه و لطمه خواهد شد و ما باید این پتانسیل قوی گردشگری را فعال نگه داریم، چون می‌دانیم خیلی از مسافرینی که به کرمان می‌آیند به نیت ارگ بم به این نقطه سفر می‌کنند و بقیه آثار باستانی کرمان هم در موضوع ارگ بم متجلی